

Marek Przeniosło

Akademia Świętokrzyska

im. J. Kochanowskiego w Kielcach

ZNISZCZENIA WOJENNE NA TERENACH WIEJSKICH GUBERNI RADOMSKIEJ W LATACH 1914-1915

Ziemie Królestwa Polskiego¹ przez rok były areną zmagania militarnych wojsk rosyjskich z jednej oraz niemieckich i austro-węgierskich z drugiej strony. Niektóre tereny w tym okresie kilkakrotnie dotykały bezpośrednie działania zbrojne. Były one przyczyną znacznych strat materialnych zarówno w gospodarstwach chłopskich, jak i ziemiańskich. Część z nich nie była skutkiem walk, ale powstała w wyniku realizacji taktyki zostawiania za sobą "gołej ziemi" ("spalonej ziemi") stosowanej na szerszą skalę w 1915 r. przez wycofujących się Rosjan. W pierwszym roku wojny nierzadkie były także przypadki rozbierania drewnianych budynków i ogrodzeń i wykorzystywanie uzyskanego w ten sposób materiału do budowy umocnień wojskowych i rowów strzeleckich, czy też po prostu na opał. Poza zniszczeniami powstałymi na skutek działań militarnych duże straty przynosiły również rekwizycje wojskowe, a także zwykłe rabunki dokonywane przez żołnierzy. Na niektórych terenach nierzadkie były szkody spowodowane przez przemieszczającą się ludność ewakuowaną z obszarów objętych walkami, a także, co w pierwszym roku wojny nie było rzadkością, w wyniku kradzieży dokonywanych przez stałych mieszkańców, szczególnie w posiadłościach czasowo pozbawionych dozoru. Pamiętać również należy, że na stan rolnictwa w Królestwie negatywny wpływ wywierał brak rąk do pracy. Niektóre gospodarstwa chłopskie osłabione zostały przez mobilizację mężczyzn do armii rosyjskiej. Ich rolę przejmować musiały kobiety, a także starsze dzieci. Z tych samych powodów kłopoty z zapewnieniem odpowiedniej liczby pracowników miały majątki ziemiańskie. Niektóre tereny wyludnione zostały w wyniku akcji przesiedleń stosowanej przez wojska rosyjskie, również w związku z dobrowolnymi wyjazdami ludności z terenów zagrożonych działaniami militarnymi. W pierwszym roku wojny mieszkańcy wsi masowo angażowani byli także do prac ziemnych organizowanych przez wojsko, szczególnie przy kopaniu okopów. Do różnego rodzaju robót ziemnych, drogowych i leśnych, często na zasadzie przymusu, ludność zatrudniano i w kolejnych la-

¹ Tekst podzielony został na dwie części. Najpierw autor zarysował problem zniszczeń wojennych na terenach wiejskich Królestwa Polskiego, następnie przybliżył ten problem w skali guberni radomskiej

tach. Jeżeli odbywały się one w okresie prac polowych musiało się to odbijać na ich terminowym ukończeniu.

Straty powstałe w wyniku bezpośrednich operacji wojskowych zależały od charakteru i nasilenia walk w danym regionie. Generalnie Królestwo Polskie dość mocno ucierpiało na skutek starć, choć część jego obszaru praktycznie nie została objęta działaniami militarnymi, lub stało się to w niewielkim stopniu. Do największych walk doszło w północnej części Mazowsza (szczególnie w rejonie Przasnysza i Ostrołęki), w rejonie Łodzi, w trójkącie Łódź - Warszawa - Włocławek, na Lubelszczyźnie, Suwalszczyźnie, także na ziemi radomskiej (głównie w północno-wschodniej i wschodniej części guberni).

Większe operacje wojskowe przeprowadzane były częściej na terenach słabiej zurbanizowanych, rzadko na obszarze większych miast. Do regularnych walk dochodziło jednak i tam. Przykładem może być chociażby rejon Łodzi². Terenem preferowanym przy prowadzeniu działań bojowych były tereny niezamieszkałe, ale także obszary wiejskie, które dawały czasową ochronę przy prowadzonych walkach. W tym drugim przypadku nierzadkie były przypadki wcześniejszego wysiedlenia ludności cywilnej, oczywiście jeżeli starcie poprzedzał okres przygotowania do walki. Takie posunięcia stosowały praktycznie tylko wojska rosyjskie. Wprawdzie ludność często była zwolennikiem pozostania w miejscu swojego zamieszkania, ale z drugiej strony ratowało to jej nieraz życie. Wysiedlana ludność przemieszczana była na tyły armii. Jeżeli pozwalał na to czas zabierała ze sobą znaczną część swego dobytku. Ewakuowanych lokowano na bardziej bezpiecznych terenach, w tym także w miastach. Na większą skalę akcję wysiedleń Rosjanie zaczęli stosować w połowie 1915 r. w momencie ostatecznego opuszczania przez nich Królestwa.

Podczas walk zniszczeniu ulegały nieraz całe wsie. Sprzyjała temu drewniana zabudowa i krycie dachów materiałami łatwopalnymi. W wyniku ostrzału artyleryjskiego, często także taktycznych podpażeń, poza budynkami mieszkalnymi i gospodarskimi dewastacji ulegał posiadany przez chłopów i ziemian sprzęt i narzędzia rolnicze. Zniszczenia na terenach rolniczych polegały także na szkodach powstałych na gruntach uprawnych. Intensywny ogień artyleryjski powodował na niektórych obszarach spore straty wywołane np. lejami po bombach. Do jeszcze większych zniszczeń prowadziła budowa umocnień i

² Działania zbrojne w rejonie Łodzi przedstawiane są zwykle jako przykład prowadzenia walk na terenach silnie zurbanizowanych. Pamiętać jednak należy, że w wyniku toczonych na tym obszarze walk (szczególnie w listopadzie i na początku grudnia 1914 r.) bardzo poważnie ucierpiały także okoliczne tereny wiejskie. W przypadku Łodzi największe straty zanotowano na jej przedmieściach i w miejscowościach podlódzkich. Zobacz: W. Bortnowski, *Ziemia łódzka w ogniu 1 VIII - 6 XII 1914 rok*, Łódź 1969, s. 182.

okopów, które ciągnęły się nieraz kilometrami³. Podobnego rodzaju szkody powodowała budowa czasowych dróg, czy w ogóle sam przemarsz przez tereny rolnicze większych oddziałów wojskowych, szczególnie gdy towarzyszyło im przemieszczanie ciężkiego sprzętu. Nagminnie dochodziło też do spasaniania roślinami uprawnymi koni wojskowych. Tereny zdewastowane często czasowo w ogóle wyłączano spod uprawy, co dodatkowo powodowało ich degradację pod względem przydatności rolniczej. Grunty pozbawione odpowiednich zabiegów pielęgnacyjnych stopniowo traciły swoje wcześniejsze walory produkcyjne. Podupadały także tereny korzystające z urządzeń melioracyjnych lub odwadniających, na których zostały one uszkodzone lub zniszczone.

Obok strat w budynkach mieszkalnych i gospodarskich, działania militarne prowadziły także do dużych ubytków w inwentarzu żywym. Zwierzęta ginęły podczas ostrzału artyleryjskiego i karabinowego (zdarzały się już wówczas także straty powstałe na skutek bombardowań lotniczych). Największe ubytki powodowały jednak rekwizycje. Z gospodarstw chłopskich i z majątków ziemiańskich zabierano bydło, trzodę chlewną, owce i drób, przeznaczając je do konsumpcji dla wojska. Rekwirowane konie wykorzystywano jako siłę pociagową (przy okazji zabierano nieraz także furmanki)⁴, albo dla potrzeb kawalerii⁵. Pewna liczba koni (także bydła i trzody chlewnej) opuściła Królestwo wraz z rolnikami ewakuowanymi na wschód i pozostała już na terenie Rosji. Poza zwierzętami, które nadawały się do uboju lub jako środek transportu, rekwizycje obejmowały także inne towary. Zarówno chłopów jak i ziemian ogalaćano z zapasów siana, zboża, ziemniaków, mąki, kaszy i innych produktów. Niektóre regiony w czasie pierwszego roku wojny kilkakrotnie przeżywały akcje rekwizycyjne, co często zupełnie pozbawiało je wszelkich zapasów. Zdarzało się, że rolnikom nie zostawiano nawet produktów, które pozwalały na przeżycie ich rodzin, czy też przygotowany na kolejny sezon materiał siewny. Nieraz właściciel gospodarstwa posiadał pewną ilość zwierząt hodowlanych, ale nie dysponował odpowiednią ilością paszy, by je wyżywić. Często jedynym

³ Podczas kopania okopów niszczone strukturę gleby wydobywając na wierzch mniej urodzajnej warstwy. Podobnie działo się na terenach, które ucierniały od bombardowań.

⁴ Nierzadkie były przypadki wykorzystywania ich właścicieli - chłopów w charakterze woźniców. Podwozy takie nieraz przez wiele tygodni, a nawet miesięcy, wędrowały wraz z oddziałami wojskowymi. Zdarzało się, że właścicielowi zaprzęgu w końcu zezwalano na powrót do domu, ale już bez konia i wozu.

⁵ W przypadku koni początkowo zajmowano głównie materiał bardziej wartościowy, stopniowo akcję pozyskiwania koni znacznie rozszerzono, gdyż poza zaspakajaniem potrzeb wojska, na szerszą skalę zaczęto je wywozić do Niemiec i Austrii z przeznaczeniem dla tamtejszego rolnictwa. Osłabienie Królestwa Polskiego w przypadku koni nie polegało tylko na spadku liczby, ale także na znacznym osłabieniu ich jakości.

wyjściem, by uchronić posiadane zapasy było ich ukrycie⁶. Podobnie postępowano z inwentarzem żywym - w chwili pojawienia się oddziału wojskowego wypędzano go do pobliskiego lasu lub na pole, z dala od zabudowań. Niektórzy chłopi wraz ze zwierzętami nawet przez wiele dni przebywali w lasach. W początkowym okresie wojny największe straty wystąpiły w hodowli zwierząt o mniejszych rozmiarach (szczególnie świnie) i drobiu, gdyż te łatwiejsze były do zabrania i wykorzystania do bieżącej konsumpcji.

Duża część rekwizycji prowadzona była w sposób zorganizowany i z zachowaniem pewnych zasad. Rolnikom jednorazowo nie zabierano całych zapasów czy też wszystkich zwierząt (brano np. tylko jedną z dwóch krów). Rekwizycję poświadczano odpowiednim kwitem, który w przyszłości mógłby się stać podstawą do roszczeń finansowych. Nieraz także, przynajmniej częściowo, płacono za zabierane produkty. Ten drugi wariant znacznie częściej stosowany był przez wojska rosyjskie. Szczególnie w początkowym okresie wojny otrzymywały one od swoich dowództw zalecenie poprawnego obchodzenia się z ludnością cywilną Królestwa, co zagwarantować miało jej pozytywny stosunek do armii rosyjskiej. Rosjanie do rekwizycji posuwali się zresztą rzadziej niż wojska austro-węgierskie i niemieckie. Byli oni zwykle dość dobrze zaopatrzeni i tylko w ostateczności decydowali się na tego rodzaju kroki. Inaczej było z wojskami państw centralnych, a szczególnie ze słabiej zaprowiantowanymi oddziałami austriackimi. Zarówno Niemcy jak i Austriacy traktowali zresztą Królestwo Polskie jako teren zdobyczny, w którym postępować można zupełnie inaczej niż na obszarze własnego państwa. Rekwizycje stopniowo się nasilały. W kolejnych miesiącach i latach bardziej planową i systematyczną politykę eksploatacji zajętych terenów Królestwa (ale w związku z tym mocniej ją drenującą) stosowali Niemcy.

Poza planowymi rekwizycjami, nierzadkie były wypadki dokonywania przez żołnierzy zwykłych rabunków i grabieży. Na terenach wiejskich dotyczyły one częściej gospodarstw chłopskich, rzadziej ziemiańskich. Włóścianie byli w tym wypadku łatwiejszym obiektem napaści, zwykle nie podejmowali też kroków, które doprowadziłyby do znalezienia i ukarania sprawców. Najczęściej kradzież polegała na zagarnięciu pewnej ilości produktów żywnościowych, nieraz jednak przybierała postać rozboju. Sprawcy grożąc bronią (a nawet używając jej) zabierali napadniętym pieniądze i cenniejsze przedmioty. Dopuszczali się nieraz także gwałtów na kobietach. W niektórych wypadkach było to ułatwione ze względu na fakt, że część gospodarstw na skutek mobilizacji po-

⁶ Żle zabezpieczone produkty często się jednak marnowały. Przechowywane np. w ziemiankach ziarno lub mąka ze względu na wilgoć gniły. Ukrycie ich nie gwarantowało poza tym, że nie zostaną znalezione. Żołnierze, którzy sami często pochodzili z rodzin chłopskich, w wielu wypadkach bez trudu potrafili je odnaleźć.

zbawiona była mężczyźni w sile wieku. W przypadku poważniejszych napadów na ludność cywilną, oczywiście jeżeli zostały one zgłoszone, odpowiednie służby wojskowe (głównie dotyczyło to Rosjan) wszczywały dochodzenie, by ustalić i ukarać winnych. Często było to jednak bardzo trudne, gdyż sprawcy działali zwykle w nocy, nieraz byli zamaskowani, poszkodowani nie potrafili poza tym podać bliższych danych co do jednostek, z których mogliby pochodzić napastnicy. Niektóre przestępcze grupy żołnierskie składały się poza tym z dezertków, a ci z oczywistych względów byli bardzo trudni do odszukania.

Jak już wcześniej wspomniano, znaczne straty jakie ponieśli mieszkańcy Królestwa, były wynikiem stosowanej w 1915 r. przez wycofujących się Rosjan taktyki "gołej ziemi". Zakładając, że priorytetem jest jak największe utrudnienie im zdobycia dodatkowych środków zaopatrzenia, tereny, które opuszczali, pozbawiali wszelkich zapasów żywności. Co nie dało się wywieść palono lub niszczone. W wielu wypadkach wysiedlano też miejscową ludność cywilną, która opuszczała wraz z dobytkiem swoje domostwa. Akcje ewakuacji ludności z terenów przyfrontowych Rosjanie stosowali już w miesiącach wcześniejszych, wówczas miały one jednak bardziej ograniczony charakter. Wysiedlenia były na ogół przymusowe, choć zdarzało się, że przestraszona ludność, z obawy przed wojskami państw centralnych, nieraz wyjeżdżała także dobrowolnie. Na ogół mieszkańcy wsi byli jednak zwolennikami pozostania w miejscu swojego zamieszkania, nawet jeżeli zniszczeniu ulegał cały ich dobytek. W miarę możliwości wracali oni w swe rodzinne strony. Nie zawsze było to jednak możliwe. Część wysiedlonych na furmankach lub pieszo kierując się na wschód dotarła do terenów bardziej oddalonych od linii frontu i rozlokowana została na obszarach położonych na zachód od Dźwiny i Dniepru. Niektórych ewakuowanych z Królestwa, kolejną wywieziono w głąb Rosji⁷. Osoby przesiedlające się do pociągów zmuszone były do szybkiego pozbycia się prowadzonego ze sobą inwentarza żywego. Rozprzedawano go zwykle po zaniżonej cenie. Był to kolejny czynnik osłabiający potencjał Królestwa, gdyż czynności te odbywały się już poza jego granicami. Na teren Królestwa nie trafiały także te zwierzęta, które rolnicy zdołali zatrzymać przy sobie. Wracając po paru latach do kraju, przeważnie nie mieli możliwości zabrania ze sobą swego dobytku. Na ogół był on zresztą ze względu na ciężkie warunki życia jakich zaznawali uchodźcy w Rosji poważnie uszczuplony. Akcją ewakuacji i niszczenia objęto nie tylko tereny wiejskie, dotyczyła ona także niektórych miast, a szczególnie znajdujących się w nich zakładów przemysłowych. W 1915 r. nierzadka była ewa-

⁷ W sumie liczbę przesiedlonych z Królestwa (ludność wsi i miast) szacować można na około 800.000 osób. *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, t. 3, Warszawa 1970, s. 126.

kuacja całych przedsiębiorstw produkcyjnych wraz z maszynami oraz pracującą w nich kadrą techniczną i robotnikami (szczególnie wysokokwalifikowanymi). Głównie dotyczyło to takich zakładów, których produkcja wykorzystywana była do celów wojskowych (np. zakłady metalowe). Z opuszczanych terenów wywożono też różnego rodzaju instytucje, szczególnie o charakterze finansowym (banki, kasy oszczędnościowe, fundacje) wraz ze zgromadzonymi przez nie środkami, co poważnie osłabiało możliwości prawidłowego funkcjonowania obszarów, na których wcześniej one działały. Ze względu na parcie wojsk państw centralnych zaplanowane akcje Rosjanie zdołali zrealizować tylko na niektórych terenach, sami zresztą na skutek decyzji naczelnego dowództwa złagodźli swe postępowanie. Rozkazy w tej sprawie nie wszędzie jednak dotarły i jeszcze przez pewien czas nie były realizowane. Podejmowanie bezpośrednich decyzji w sprawie niszczenia lub wywozu mienia ludności cywilnej w dużym stopniu zależało od dobrej woli dowódców operujących na danym obszarze oddziałów rosyjskich. Nieraz bezwzględnie realizowali oni plan zniszczenia opuszczanego terenu, nieraz do sprawy podchodzili bardziej elastycznie i ograniczali się do likwidacji tylko takich obiektów, które mogłyby być przydatne dla wojska i przez nie wykorzystane. Zdarzało się jednak, że nawet po wydaniu rozkazów dobytek poszczególnych osób udawało się przynajmniej częściowo oszczędzić dzięki wręczeniu wykonującym je żołnierzom odpowiedniej łapówki.

* * *

Teren guberni radomskiej należał do obszarów, przez który kilkakrotnie przetaczał się front. Skutkiem toczonych tu walk były dość znaczne zniszczenia materialne. Podczas działań militarnych zdecydowanie bardziej ucierpiały tereny wiejskie, w mniejszym stopniu miejscowe miasta. Do starć zaczęło dochodzić już od pierwszych tygodni wojny. Działania zbrojne na obszarze guberni radomskiej przebiegały z różnorodnym nasileniem, różny był też stan zniszczeń poszczególnych jego rejonów. Niektóre miejscowości zrównane zostały niemalże z ziemią, były tu jednak także obszary, które w ogóle nie ucierpiały od walk bezpośrednich, chociaż zwykle nie omijały ich jednak rekwizycje.

Wśród najcięższych walk do jakich doszło na ziemi radomskiej w latach 1914-1915 wymienić można chociażby zmagania z października 1914 r., które miały miejsce w północno - wschodniej części guberni; także kilkakrotne większe starcia w rejonie wsi Tarłów leżącej w pobliżu Wisły (doszło do nich w sierpniu 1914 r., następnie jeszcze we wrześniu 1914 r. i na przełomie czerwca i lipca 1915 r.); w rejonie Kazanowa, Ciepłowa i Lipska (we wrześniu 1914 r.). Ciężkie walki toczono również w okolicach Sandomierza (wrzesień 1914 r.) i

na linii Koprzywnica - Klimontów - Opatów (maj 1915 r.)⁸. Wspomniane starcia, ale także szereg mniejszych potyczek, spowodowały wiele zniszczeń. Na terenie guberni radomskiej na obszarach wiejskich do równie dużych strat doprowadziła akcja masowego niszczenia stosowana począwszy od maja 1915 r. przez wycofujące się z tego terenu wojska rosyjskie.

Dysponujemy dość dużą liczbą różnorodnych materiałów mówiących o zniszczeniach i stratach powstałych na terenach wiejskich guberni radomskiej w latach 1914-1915. Najbardziej pełne dane posiadamy na temat zniszczeń budynków, gorsza sytuacja istnieje jeśli chodzi o straty w inwentarzu żywym, zasiewach, zapasach produktów rolnych, w sprzęcie gospodarskim i domowym. Nawet jednak w tym drugim przypadku, materiały którymi dysponujemy pozwalają nam na wyciągnięcie bardziej generalnych wniosków i poczynienie pewnych porównań z innymi rejonami Królestwa Polskiego.

Na terenie guberni radomskiej do zniszczeń w wyniku bezpośrednich działań militarnych dochodziło już od pierwszych tygodni konfliktu, jednak w przypadku niektórych powiatów początkowo nie były one zbyt duże. Według danych z pierwszego półroczu trwania wojny w powiecie radomskim zniszczeniu uległo w sumie 341 budynków, których wartość oszacowano na niecałe 70.000 rubli⁹. Większe straty na tym terenie odnotowano wówczas praktycznie tylko w gminie Białobrzegi (164 budynki) i w gminie Orońsko (71 budynków)¹⁰. W niektórych gminach powiatu radomskiego duże zniszczenia powstały jednak w kolejnych miesiącach, a szczególnie w maju 1915 r. Poważnie ucierpiały wówczas na przykład wsie leżące na południowy zachód od Radomia. Postępując zgonie z zasadą pozostawiania za sobą "gołej ziemi", Rosjanie spalili w całości wsie: Ruda Mała, Młodocin - Mniejszy, Wólka Guzowska, Krogulcze Mokra i Sucha, Maliszów, Romanów, Podgórze, Osiek i Klementynów. Kilka innych wsi ucierpiało podczas tej "akcji" częściowo. W ostatnich dniach swego pobytu na tym terenie, w lipcu 1915 r., Rosjanie podpalili jeszcze dotychczas ocalałą dużą wieś Parznice. Podczas wycofywania się spalili także

⁸ Szerzej zobacz: J. Franecki, *Działania wojenne na ziemi radomskiej w czasie I wojny światowej (1914 - 1915)*, w: „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego”, 1978, z. 1, s. 10 - 18.

⁹ Mowa tu oczywiście o zniszczeniach w budynkach, co nie wykluczało strat materialnych ponoszonych w wyniku rekwizycji i dewastacji czynionych przez wojsko. Ilustracją tych drugich może być chociażby opis zniszczeń dokonanych przez Niemców do jakich doszło w październiku 1914 r. w leżącej w powiecie radomskim dużej wsi Jastrzębia: „Spasiono i zniszczono wiele siana, koniczyzny, a szczególnie owsa, którego niektórzy gospodarze stracili pół zbioru i więcej, wybito drób, wypalono pszczoły, zabrano wozy”. Według tej relacji duże szkody wyrządzili wówczas także Austriacy „zabierając bydło, konie i wozy”. K. Mróz, *Jastrzębia. Wieś powiatu radomskiego*, Warszawa 1935, s. 36.

¹⁰ „Gazeta Radomska”, nr 16 z 24 II 1915, s. 2.

dotychczas ocalała duża wieś Parznice. Podczas wycofywania się spalili także kilka dworów, m.in. Krogulcza rodziny Nodzyńskich¹¹.

Wiosną 1915 r. znacznie także ucierpiała leżąca w powiecie radomskim gmina Przytyk¹². Ustępujący Rosjanie spalili tu w maju 1915 r. w sumie 762 domy mieszkalne, 1011 stodół, 760 obór, 201 spichlerzy i 870 innych budynków. Pozbawiona dachu nad głową ludność, by przetrwać kolejne miesiące, a szczególnie zimę, pobudowała prowizoryczne szałas, niektórzy w poszukiwaniu czasowego schronienia rozproszyli się po okolicy¹³.

Czasowe migracje ludności wywołały wówczas także działania zbrojne w powiecie opatowskim, które jak wynika z doniesień prasowych "zmieniły jego południową część w zgliszcza i ruinę"¹⁴. Miejscowa ludność schronienia szukała na terenie powiatu radomskiego, iłżeckiego i sandomierskiego. Część z nich zamieszkała wówczas w tych powiatach na terenach wiejskich, część zatrzymała się w miastach¹⁵. Dużą pomoc, zarówno w tym wypadku jak i w wielu innych, uchodźcom przekazywały lokalne komitety obywatelskie.

Dzięki szczegółowym danym statystycznym zgromadzonym w 1918 r. przez struktury Instytucji Wzajemnych Ubezpieczeń od Ognia posiadamy dość dobrą orientację co do zniszczeń budynków w Królestwie Polskim powstałych w latach 1914-1915, w wyniku działań wojsk państw stron walczących. Informacje te mają charakter bardzo szczegółowy i są dość wiarygodne. Wprawdzie były one uzyskiwane już po upływie kilku lat od zaistnienia szkód, ale częściowo opierały się na danych zgromadzonych wcześniej. Informacje o zniszczeniach zbierane były przez osoby o sporym doświadczeniu w szacowaniu i ocenianiu strat. Oczywiście do danych o których mowa, nie można podchodzić bezkrytycznie. Niektóre informacje o charakterze szczegółowym mogą zawierać pewne nieścisłości. Generalnie jednak jest to materiał dość precyzyjny. Wynika z niego, że na terenach wiejskich guberni radomskiej, po odliczeniu posiadłości większej własności, zniszczeniu uległo 13% budynków. Największe

¹¹ „Kronika Diecezji Sandomierskiej” nr 12 z XII 1915, s. 115 - 116.

¹² Niewielkie straty odnotowano natomiast w leżącej w pobliżu gminie Zakrzew. Spośród sześciu miejscowych majątków większej własności do poważniejszych strat doszło tylko w jednym z nich (Jaszowice), w przypadku gospodarstw chłopskich zniszczenia były nieco większe. Szczególnie dotyczyło to kolonii Chruślice (na 53 budynki mieszkalne i gospodarskie zniszczeniu uległo 48). Archiwum Państwowe w Radomiu, Akta gminy Zakrzew, sygn 31, Straty w budynkach w czasie wojny 1914 - 1915 w gminie Zakrzew.

¹³ Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej APK), CK Komenda Powiatowa w Radomiu (dalej CKPK Radom), sygn. 336, Pismo Komitetu Ratunkowego gminy Przytyk do ck komendy obwodowej w Radomiu z 11 III 1916; „Gazeta Świąteczna”, nr 1877 z 21 I 1917, s. 5.

¹⁴ Doniesienia te były nieco przesadzone. Wprawdzie teren ten był świadkiem zaciętych walk, ale nie spowodowały one zniszczeń na większą skalę.

¹⁵ „Gazeta Radomska”, nr 46 z 12 VI 1915, s. 2.

straty odnotowano w powiecie iłżeckim (25,5%) i kozienickim (17,2%), najmniejsze w opatowskim (3,9%) i koneckim (4,9%) (zobacz tabela nr 1). W przypadku budynków będących własnością ziemian, w skali guberni straty wyniosły 7,1%. Pod tym względem najbardziej ucierpiał powiat radomski (12,4%) i kozienicki (11,3%), najmniej konecki (straty były na tyle małe, że nie wciągnięto ich do statystyki) i sandomierski (3,9%) (zobacz tabela nr 2). Dane dla poszczególnych powiatów są oczywiście sumą zniszczeń w poszczególnych gminach. Dopiero analiza na tym szczeblu pozwala nam na zarysowanie bardziej precyzyjnej mapy zniszczeń. Przykładowo w powiecie iłżeckim, który znacznie ucierpiał w wyniku działań militarnych, znaleźć możemy gminy, w których w przypadku zabudowań we wsiach zniszczenia były znacznie wyższe od średnie dla tego powiatu - gmina Błaziny (67,4%), Ciszycza Górna (54,0%), i takie, które były od niej wyraźnie niższe - gmina Łaziska (5,8%), gmina Rzepin (6,3%).

Materiał, o którym mowa zawiera także informacje dotyczące zniszczeń budynków w osadach i miastach. W guberni radomskiej, wśród miast największe straty zanotowano w Iłży (51,5%), wśród miejscowości zaliczonych do osad w Siennie¹⁶ (93,5%) i Wierzbicy (88,1%) (zobacz tabela nr 3).

Porównując zniszczenia w budynkach jakie Instytucja Wzajemnych Ubezpieczeń stwierdziła w guberni radomskiej (12,5%) z innymi guberniami Królestwa Polskiego, stwierdzić należy, że należała ona do bardziej zniszczonych. Pod tym względem największe straty odnotowano w guberni łomżyńskiej (25,0%) i lubelskiej (20,0%), najmniejsze w guberni kaliskiej (0,5%) i kieleckiej (3,3%) (zobacz tabela nr 4).

Tabela nr 1.

Zniszczenia budynków we wsiach^a guberni radomskiej powstałe w wyniku działań militarnych w 1914 - 1915 r.

Powiat gmina	liczba wsi			liczba nieruchomości			liczba budynków			Przeciętny % zniszczenia budynku
	ogólna	zniszczonych	%	ogólna	zniszczonych	%	ogólna	zniszczonych	%	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
radomski	736	167	22,7	1769	2.540	14,4	50.582	7.154	14,1	97
Gębarzów	37	19	51,3	713	308	43,2	1.919	836	43,6	98
Gzowice	30	1	3,3	690	3	0,4	2.210	6	0,3	100

¹⁶ Niektóre z nich faktycznie były jedynie dużymi wsiami i w zasadzie powinny być wliczone do tej kategorii.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Jedlińsk	60	1	1,7	938	1	0,1	2.819	1	0,04	100
Kowala										
Stąpocina	29	21	72,4	836	300	35,9	2.179	805	36,9	100
Kozłów	12	1	8,3	492	6	1,2	1.478	20	1,4	95
Orońsko	31	10	32,3	784	205	26,1	2.084	525	25,2	95
Potworów	51	20	37,3	1.102	226	20,5	3.115	634	20,4	97
Przytyk	43	32	74,4	1.245	749	60,2	3.660	2.248	61,4	100
Radom	45	1	2,2	785	1	0,1	2.745	5	0,2	60
Radzanów	56	19	33,9	861	153	17,8	2.482	466	18,8	92
Rogów	14	2	14,3	1.023	4	0,4	2.570	11	0,4	98
Skaryszew	38	5	13,1	976	45	4,6	2.807	89	3,2	100
Wieniawa	28	5	17,9	858	16	1,9	2.208	48	2,2	100
Wierzbica	3	3	100	106	104	98,1	262	237	90,5	96
Wolanów	42	21	50	884	248	28,1	2.436	630	25,9	97
Zakrzew	46	2	4,3	866	47	5,4	2.452	113	4,6	93
Zalesice	9	4	44,4	574	124	21,6	1.613	480	29,8	86
iłżecki	475	167	35,2	16.140	4.110	25,5	47.752	12.160	25,5	79
Błaziny	21	17	81,0	876	626	71,5	2.744	1.850	67,4	78
Chotcza	22	9	40,9	922	80	8,7	2.576	199	7,7	36
Ciepielów	20	7	35,0	743	184	24,8	2.344	553	23,6	72
Cieszyca										
Górna	21	13	61,9	810	394	48,6	2.123	1.147	54,0	76
Itża	7	2	28,6	100	33	33,0	237	78	32,9	80
Krzyżanowice	25	7	28,0	579	69	11,9	1.967	224	11,4	82
Lipsko	46	12	26,1	815	85	10,4	2.331	307	13,2	72
Łaziska	28	5	17,9	523	34	6,5	1.633	94	5,8	72
Miechów	40	4	10,0	1.108	75	36,9	3.038	203	6,7	99
Mirzec	9	8	88,9	944	449	47,6	2.788	1.303	46,7	88
Pawłowice	10	4	40,0	706	364	51,6	2.936	975	47,9	85
Piętkowice	28	7	25,0	873	294	33,7	2.473	865	35,0	81
Rzeczniów	23	14	60,9	1.049	603	53,5	3.249	1.915	58,9	80
Rzepin	43	15	34,9	1.071	75	7,0	3.677	232	6,3	43
Sienno	30	24	80,0	842	408	48,5	2.623	1.299	49,5	87
Wierzbnik	23	12	52,2	833	286	34,3	2.314	747	32,3	78
Wierzchowi-										
ska	28	7	25,0	715	51	7,1	2.209	169	7,7	38
konecki	438	29	6,6	16.083	725	4,5	37.691	1.833	4,9	86
Czeremno	23	6	26,1	647	232	35,9	1.638	538	32,8	90
Gowarczów	33	1	3,0	1.253	12	1,0	2.683	25	1,0	60
Grodzisko	29	5	17,2	1.103	143	13,0	2.722	388	14,3	81
Pijanów	39	12	30,8	927	192	20,7	2.511	516	20,5	88
Ruda Male-										
niecka	24	5	20,8	1.015	146	14,4	2.736	366	13,4	85

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
kozienicki	524	168	31,5	13.534	2.624	19,4	40.020	6.888	17,2	64
Bobrowniki	31	1	3,2	667	92	13,8	2.015	276	13,7	10
Brzeźnica	22	14	63,6	670	361	53,9	1.887	989	52,4	83
Brzózka	9	5	55,6	554	250	45,1	1.748	733	41,9	70
Góra Puławska	37	11	31,4	923	158	17,1	2.492	479	19,2	60
Grabów nad P.	50	6	12,0	912	30	3,3	2.846	92	3,2	54
Grabów nad W.	48	9	18,7	1.184	123	10,4	3.466	339	9,8	66
Jedlnia	19	1	5,3	575	37	6,4	1.841	130	7,1	22
Kozienice	18	13	72,2	568	169	29,8	1.787	486	27,2	60
Marjampol	23	9	39,1	473	71	15,0	1.346	135	10,0	42
Oblasy	26	23	84,6	1.026	296	28,8	2.785	708	25,4	68
Policzna	38	30	78,9	1.076	441	41,0	3.178	1.116	35,1	61
Rozniszew	44	2	2,3	686	48	7,0	1.818	105	5,8	58
Sarnów	33	21	60,6	978	260	26,6	2.777	592	21,3	66
Sieciechów	14	4	28,6	436	66	15,1	1.402	185	13,2	74
Suskowola	14	2	14,3	462	31	6,7	1.493	92	6,2	21
Świerże Górne	24	10	41,7	691	105	15,2	1.914	256	13,4	68
Tczew	35	1	5,7	1.037	5	0,5	3.347	15	0,4	13
Trzebień	35	5	14,3	585	77	13,2	1.785	148	8,3	58
Zwoleń	4	1	25,0	31	4	12,9	93	12	12,9	75
opatowski	528	85	16,1	13.637	522	3,8	42.712	1.672	3,9	89
Baćkowice	10	2	20,0	516	8	1,6	1.552	19	1,2	100
Boksice	22	6	27,3	596	58	9,7	2.000	225	11,3	68
Ćmielów	17	1	5,9	485	2	0,4	1.618	11	0,7	100
Czyżów	22	6	27,3	730	29	4,0	2.312	99	4,3	100
Szlachecki Grzegorzewice	16	3	18,8	510	10	2,0	1.693	63	3,7	71
Iwaniska	31	13	41,9	430	101	23,5	1.359	277	20,4	98
Julianów	28	6	21,4	809	17	2,1	2.342	30	1,3	79
Lasocin	22	5	22,7	450	17	3,8	1.220	41	3,4	100
Malkowice	44	3	6,8	835	9	1,1	2.362	26	1,1	86
Modliborzycze	35	17	48,6	760	92	12,1	2.571	283	11,1	93
Ożarów	13	2	15,4	273	3	1,1	913	8	0,9	80
Ruda Kościelna	35	9	25,7	578	77	13,3	1.753	223	12,7	90
Sadowe Waśniów	27	2	7,4	646	11	1,7	2.206	49	2,1	100
	19	10	52,6	512	88	17,2	1.735	318	18,3	87

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
opoczyński	584	173	29,6	15.988	2.812	17,6	40.811	6.376	15,6	86
Białków	15	1	6,7	741	21	2,8	1.825	49	2,7	90
Drzewica	10	1	10,0	544	2	0,4	1.467	5	0,3	75
Janków	28	6	21,4	671	131	19,5	1.699	288	17,0	92
Klwów	28	10	35,7	652	295	45,2	1.680	724	43,1	95
Kszczonów	36	6	16,7	879	12	1,4	2.133	14	0,7	95
Kuniczki	29	17	58,6	481	223	46,4	1.376	611	44,4	92
Machory	49	24	49,0	1.274	321	25,2	3.034	688	22,7	84
Niewierszyn	27	6	22,2	511	89	17,4	1.364	139	10,2	76
Opoczno	37	3	8,1	1.365	10	0,7	3.944	17	0,4	90
Ossa	26	20	76,9	924	571	61,8	2.553	1.373	53,8	90
Przysucha	20	3	15,0	459	63	13,7	838	123	14,7	100
Radonia	31	24	77,4	549	262	47,7	1.565	530	33,9	77
Rusinów	22	6	27,3	898	79	8,8	2.348	183	7,8	93
Studzianna	25	13	52,0	398	44	11,1	1.225	185	15,1	97
Stużno	25	1	4,0	849	2	0,2	1.801	4	0,2	100
Toplice	27	1	3,7	666	1	0,2	1.583	2	0,1	71
Uniewiel	20	11	55,0	675	294	43,6	1.786	571	32,0	56
Wielka Wola	20	10	50,0	516	261	50,6	1.399	603	43,1	86
Zajęzków	21	10	47,6	504	131	26,0	1.377	267	19,4	80
sandomierski	466	60	12,9	10.689	537	5,0	29.073	1.472	5,1	57
Dwikozy	37	1	2,7	857	4	0,5	2.393	10	0,4	17
Górki	77	4	5,2	1.128	15	1,3	2.992	33	1,1	56
Klimontów	49	26	53,1	919	236	25,7	2.551	672	26,3	62
Koprzywnica	31	16	51,6	716	186	26,0	1.819	458	25,2	52
Lipnik	39	7	15,4	660	61	9,2	2.004	201	10,0	58
Łonów	50	1	2,0	863	6	0,7	2.230	15	0,7	33
Obrazów	28	3	10,7	718	4	0,6	2.070	19	0,9	14
Wilczyce	36	2	5,6	846	25	3,0	2.592	64	2,5	59
Razem	3.751	849	22,6	10.376	13.870	13,4	28.864	37.555	13,0	81

^a bez osad

Źródło: Z. Limanowski, *Zniszczenia wojenne w budowlach b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1918, s. 8 - 10.

Tabela nr 2

Zniszczenia budynków dworskich w guberni radomskiej powstałe w wyniku działań militarnych w 1914 - 1915 r.

Powiat Gmina	Liczba dworów			Liczba nieruchomości			Liczba budynków			Prze- ciężny % zni- szcze- nia bu- dynku
	ogól- na	znisz- czo- nych	%	ogól- na	znisz- czo- nych	%	ogól- na	znisz- czo- nych	%	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
radomski	140	17	12,1	157	18	11,5	2.029	251	12,4	95
Gębarzów	5	1	20,0	5	1	20,0	75	10	13,3	85
Orońsko	10	2	20,0	10	2	20,0	157	16	10,2	100
Potworów	7	2	28,6	7	2	28,6	94	25	26,6	79
Przytyk	6	3	50,0	7	3	43,0	119	57	47,9	100
Radzanów	4	1	25,0	4	1	25,0	40	10	25,0	100
Wolanów	16	6	37,5	20	7	35,0	217	89	41,0	97
Zalesice	5	2	40,0	5	2	40,0	71	44	62,0	90
iłżycki	98	18	18,4	136	21	15,4	1.598	172	10,8	99
Błaziny	22	9	40,9	23	10	43,5	325	91	28,0	99
Chotcza	3	1	33,3	3	1	33,3	19	7	36,8	100
Mirzec	9	3	33,3	14	4	28,6	85	14	16,5	100
Sienno	2	1	50,0	2	1	50,0	34	4	11,8	100
Wierzbnik	8	4	50,0	14	5	35,7	265	56	21,1	100
kozienicki	133	23	17,3	165	24	14,5	1.361	154	11,3	89
Grabów nad W.	9	1	11,1	9	1	11,1	114	22	19,3	100
Kozienice	11	5	45,5	16	6	37,5	96	14	14,6	42
Oblasy	9	2	22,2	10	2	20,0	100	3	3,0	72
Policzna	7	1	14,3	10	1	10,0	100	10	10,0	7
Rozniszew	6	1	16,7	6	1	16,7	77	22	28,6	100
Sarnów	8	8	100,0	10	8	80,0	93	53	57,0	31
Sieciechów	4	1	25,0	4	1	25,0	41	12	29,3	100
Trzebień	5	4	80,0	15	4	26,7	126	18	14,3	99,6
opatowski	212	15	7,1	230	15	6,5	2.718	178	6,5	79
Boksice	15	3	20,0	18	3	16,7	182	41	22,5	85
Czyżów	14	1	7,1	15	1	6,7	226	5	2,2	100
Szlachecki										
Grzegorzewice	10	1	10,0	13	1	7,7	176	1	0,6	100
Iwaniska	10	3	30,0	10	3	30,0	133	76	57,1	63
Julianów	3	1	33,3	3	1	33,3	48	5	10,4	80
Lasocin	8	1	12,5	8	1	12,5	95	2	2,1	100

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Modliborzyce	9	1	11,1	9	1	11,1	92	17	18,5	95
Ożarów	9	2	22,2	9	2	22,2	143	8	5,6	74
Waśniów	8	2	25,0	8	2	25,0	106	23	21,7	75
opoczyński	144	12	8,3	161	13	8,1	1.523	64	4,2	81
Klwów	4	3	75,0	5	4	80,0	35	25	71,4	100
Kszczonów	10	1	10,0	10	1	10,0	1-3	9	8,7	100
Kuniczki	4	1	25,0	4	1	25,0	32	1	3,1	80
Niewierszyn	6	1	16,7	8	1	12,5	68	10	14,7	18
Ossa	4	1	25,0	6	1	16,7	37	1	2,7	100
Radonia	5	2	40,0	5	2	40,0	84	10	11,9	100
Studzianna	2	1	50,0	2	1	50,0	13	2	15,4	85
Uniwiel	6	1	16,7	9	1	11,1	51	1	2,0	50
Zajęczków	4	1	25,0	5	1	20,0	39	5	12,8	33
sandomierski	185	8	4,3	203	11	5,4	2.023	78	3,9	92
Górki	29	1	3,4	31	1	3,2	234	3	1,3	100
Klimontów	13	6	46,2	13	9	69,2	131	70	53,4	94
Koprzywnica	14	1	7,1	14	1	7,1	117	5	4,3	32
Razem	1.091	93	8,5	1.257	102	8,1	12.626	897	7,1	90

Źródło: Z. Limanowski, *Zniszczenia wojenne*, s. 20 - 21.

Tabela nr 3

Zniszczenia budynków w miastach^a i osadach guberni radomskiej powstałe w wyniku działań militarnych w 1914 - 1915 r.

Powiat Miasto Osada	Liczba miast i osad			Liczba nieruchomości			Liczba budynków			Prze- ciężny % zni- szcze- nia bu- dynku
	ogól- na	zni- szczo- nych	%	ogól- na	zni- szczo- nych	%	ogól- na	zni- szczo- nych	%	
1	2	3	5	6	7	8	9	10	11	12
radomski	16	7	43,8	2.927	280	9,6	10.027	676	6,7	97
Białobrzegi				196	21	10,7	589	46	7,8	85
Jastrząb				164	1	0,6	351	2	0,6	100
Jedlińsk				138	3	2,2	364	8	2,2	100
Przytyk				163	3	1,8	283	5	1,8	90
Wierzbica				260	245	94,2	670	590	88,1	100
(M) ^b										

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Wolanów (M)				53	5	9,4	131	21	16,0	74
Wyśmierzyce (M)				202	2	1,0	594	4	0,7	100
iłżycki	11	9	81,8	2.650	821	31,0	6.767	2.103	31,1	77
Iłża				421	221	52,5	1.241	634	51,1	60
Ciepielów (K) ^c				164	66	40,2	320	154	48,1	60
Grabowiec (K)				118	101	85,6	352	303	86,1	100
Kazanów(K)				142	124	87,3	334	281	84,1	99
Lipsko (M)				343	48	14,0	758	82	10,8	83
Sienno (MK)				213	206	96,7	551	515	93,5	100
Tarłów				286	42	14,7	613	98	16,0	35
Wąchock				246	3	1,2	637	6	0,9	3
Wierzbnik				291	10	3,4	882	30	3,4	23
kozienicki	10	9	90,0	2.460	431	17,5	6.777	1.027	15,1	60
Kozienice				484	31	6,4	1.481	97	6,5	9
Garbatka				230	42	18,2	725	64	8,8	13
Głowaczów				213	8	3,8	578	15	2,6	3
Gniewoczków				121	10	8,3	339	22	18,2	7
Granica				154	61	39,6	347	130	37,5	34
Janowiec(M)				188	169	89,9	423	364	86,1	96
Magnuszew				151	5	3,3	464	8	1,7	2
Ryczywół (M)				133	95	71,4	395	303	76,7	72
Zwoleń				657	10	1,5	1.533	24	1,6	4
opatowski	19	6	36,8	4.230	442	10,0	11.754	1.031	8,8	88
Opatów(F) ^d				440	4	0,9	1.236	6	0,5	91
Bodzechów (F)				109	1	0,9	442	8	1,9	5
Gliniany(M)				111	90	81,1	263	202	76,8	97
Lasocin				158	1	0,6	521	2	0,4	100
Ożarów (M)				371	293	79,0	828	627	75,7	85
Waśniów				68	53	77,9	227	186	81,9	100
opoczyński	9	5	55,6	1.574	328	20,8	4.080	735	18,0	88
Drzewica				135	12	8,9	348	40	11,5	100
Gielniów				121	46	38,0	357	143	40,1	97
Kłwów (M)				107	86	80,4	222	185	83,3	99
Odrzywół				184	173	94,0	433	348	80,4	64
Przysucha				282	11	3,9	477	19	4,0	100
sandomierski	9	4	44,4	2.294	194	8,5	5.958	388	6,5	68

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Sandomierz (K)				209	1	0,5	799	1	0,1	10
Bogorja (M)				140	1	0,7	308	4	1,3	100
Koprzywnica (K)				276	190	68,8	683	380	55,6	69
Zawichost				243	2	0,8	750	3	0,4	1
Razem	82	40	48,9	18.505	2.496	13,5	52.840	5.960	11,3	97

^a bez Radomia

^b zniszczony młyn

^c zniszczony kościół

^d zniszczona fabryka

Źródło: Z. Limanowski, *Zniszczenia wojenne*, s. 28 - 29.

Tabela nr 4

Zniszczenia budynków na terenie Królestwa Polskiego^a powstałe w wyniku działań militarnych w 1914 - 1915 r.

Gubernia	Liczba nieruchomości			Liczba budynków			Prze- cięt- ny % zni- sz- cze- nia 1 bu- dyn- ku	Wartość budowl		
	ogólna	znisz- czo- nych	%	ogólna	znisz- czo- nych	%		ogólna	znisz- czo- nych	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
warszawska	14.729 2	15.024	10,2	568.876	50.459	8,9	77	50.832.272 0	10.908.050	2,0
kaliska	10.950 4	600	0,5	343.159	1.624	0,5	93	10.864.983 0	3.195.460	2,0
piotrkowska	14.090 4	6.917	4,9	468.965	19.063	4,1	82	33.455.690 0	4.103.370	1,0
kielecka	11.210 6	4.695	4,2	298.728	9.866	3,3	66	72.907.530	1.734.910	2,0
radomska	12.352 9	16.468	13,3	354.107	44.412	12,0 5	82	76.697.700	5.709.620	7,0
lubelska	17.265 8	35.416	20,5	555.671	11.127 7	20,0 0	75	12.341.082 0	14.937.030	12,0
siedlecka	63.313	3.085	4,9	216.942	9.446	4,4	74	45.415.110	1.555.750	3,0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
łomżyńska	70.365	18.178	25,8	244.330	61.126	25,0 0	88	51.761.340	9.657.700	18,0
płocka	55.232	4.827	8,7	195.484	18.636	9,0	72	66.784.600	4.370.720	6,0
razem	99.490 3	10.521 0	10,6	324.626 2	32.590 9	10,0 0	78	13.885065 50	56.172.610	4,0

^a brak danych dla powiatów guberni suwalskiej i czterech powiatów guberni siedleckiej: bialskiego, konstantynowskiego, radzyńskiego i włodawskiego.

Źródło: Z. Limanowski, *Zniszczenia wojenne*, s. 33 - 34.

W pierwszym roku wojny duże straty wieś guberni radomskiej poniosła w pogłowie inwentarza żywego. Ubytki najczęściej wynikały z akcji rekwizycyjnych prowadzonych przez wojska stron walczących, na niektórych terenach były one jednak także skutkiem bezpośrednich działań militarnych (zwierzęta ginęły np. podczas ostrzału danego terenu). W obu przypadkach straty ponosiły zarówno gospodarstwa mniejszej jak i większej własności. Dla ilustracji przytoczyć można informacje dotyczące liczby zwierząt hodowlanych jakie pozostały w gospodarstwach chłopskich w kilku wsiach leżących w gminie Radom. W liczącej 32 gospodarstwa wsi Wacyn w grudniu 1915 r. pozostało tylko 17 koni, 44 krowy i 27 świń; w Bronisławowie w 17 gospodarstwach było w sumie 5 koni, 19 krów i 3 świń; w Starej Woli na 64 gospodarstwa było 21 koni, 64 krowy (każde gospodarstwo posiadało po jednej krowie) i ani jedna świnia¹⁷. Podobna sytuacja istniała wówczas w innych gminach powiatu radomskiego. Podobnie jak w gminie Radom szczególnie uderza bardzo mała liczba świń. W gminie Rogów, np. we wsi Mirów na 116 gospodarstw było ich 12 sztuk, we wsi Rogów na 134 gospodarstwa - 8, a w liczącej 101 gospodarstw wsi Zbijów ani jednej¹⁸. W gminie Gębarzów w grudniu 1915 r. ani jednej świni nie było np. we wsi Bukowice, Maliszów oraz we wsi i kolonii Bardzice¹⁹. Małe pogłowie świń wynikało z faktu, że zwierzęta te należały do najczęściej i najchętniej rekwirowanych²⁰. Oddziały stacjonujące lub przechodzące przez dany teren wykorzy-

¹⁷ APK, CK KP Radom, sygn. 14, Wykaz zwierząt hodowlanych w gminie Radom w XII 1915r.

¹⁸ Tamże, Wykaz zwierząt hodowlanych w gminie Rogów z XII 1915 r.

¹⁹ Tamże, sygn. 315, Wykaz zwierząt hodowlanych w gminie Gębarzów z XII 1915 r.

stywały je do bieżącej konsumpcji, stąd radykalne zmniejszenie się liczby świń wystąpiło szczególnie na trasach przemarszu wojsk. Podobnie było zresztą w przypadku rekwizycji koni. Wprawdzie nie posiadamy informacji o stanie pogłowia zwierząt hodowlanych w wymienionych wyżej wioskach przed wybuchem wojny, ale nie ulega wątpliwości, że został on drastycznie uszczuplony.

W pogłowiu zwierząt duże straty ponosiły też majątki ziemiańskie. Pod tym względem poważnie ucierpiał np. majątek Rożki leżący w gminie Obrazów w powiecie sandomierskim. Przed wybuchem wojny posiadał on 38 koni, według stanu z 19 lipca 1915 r. pozostało ich w nim 20, z 60 krów pozostało 8, natomiast z 40 jałówek - 7²¹. W dwóch majątkach: Gębarzów i Chomętów - Socha, leżących w powiecie radomskim, a będących własnością I. Gajewskiego, z 55 koni do listopada 1915 r. pozostało 19 sztuk (w tym 7 żrebaków), z 90 krów dojnych pozostały 3, z 18 wołów oraz 60 cieląt i jałówek - nie pozostała ani jedna sztuka. Część z wymienionych zwierząt została utracona już po wyparciu Rosjan z tamtych terenów²².

Dysponujemy dość szczegółowymi danymi o stratach w majątkach ziemiańskich powstałych w wyniku rekwizycji i bezpośrednich działań militarnych w okresie od początku wojny do końca 1915 r. W przypadku koni na terenie guberni radomskiej w gospodarstwach większej własności było ich przed wybuchem wojny 14305. Według stanu na 1 stycznia 1916 r. pozostało 4620, a więc jedynie 32,3% stanu przedwojennego. Podobnie było w okolicznych guberniach. W kieleckiej z 14869 koni pozostało 5033 (33,8%), w lubelskiej z 26965 sztuk - 6143 (22,8%). W przypadku całej okupacji austro-węgierskiej straty w koniach przez półtora roku trwania wojny wyniosły ponad 71%. W kolejnym roku mimo dalszych rekwizycji sytuacja w liczbie koni w majątkach ziemiańskich nieco się poprawiła i według stanu z 1 I 1917 r. było ich na terenie okupacji już 46,5% stanu przedwojennego (w guberni radomskiej 46,7%). W przypadku bydła straty w guberni radomskiej również były znaczne. Przed wojną majątki ziemiańskie na tym terenie posiadały 24728 sztuk bydła, na dzień 1 stycznia 1916 r. pozostało ich 8051 sztuk (32,6%), pogłowie trzody chlewnej zmniejszyło się w podobnym stopniu, gdyż z 7329 sztuk pozostało 2548 świń (36,1%)²³.

²⁰ W przypadku niektórych z wymienionych wsi, przyczyną dużych ubytków zwierząt hodowlanych były nie tylko rekwizycje, ale także ogólne poważne ich zniszczenie. Tak było np. w przypadku wsi Maliszów i kolonii Bardzice (zobacz umieszczony w aneksach spis nr 1).

²¹ Tamże, CK KP Sandomierz, sygn. 22, Zestawienie strat w majątku Rożki.

²² Tamże, CK KP Radom, sygn. 342, Korespondencja w sprawie strat w majątkach Gębarzów i Chomętów - Socha.

²³ „Ziemiańin”, nr 7-8 z XI - XII 1917, s. 4.

O dużych stratach powstałych w pierwszych kilkunastu miesiącach wojny w pogłowiu zwierząt w guberni radomskiej, a szczególnie koni, donosiły miejscowe władze gminne. Urząd gminy Kowala leżącej w powiecie radomskim w październiku 1915 r. informował austriackie władze powiatowe, że "w gminie daje się odczuć ogromny brak roboczych koni, gdyż z powodów licznych wojсковych rekwizycji i braku ziarnowej paszy, tak u wiejskich gospodarzy, jak i u właścicieli dóbr, pozostały i to nieliczne, same wybrakowane konie"²⁴. Podobne informacje znajdujemy w korespondencji z władzami powiatowymi innych urzędów gminnych.

W przypadku powiatów, które po ostatecznym wyparciu Rosjan z Królestwa Polskiego weszły w skład austro-węgierskiego obszaru okupacyjnego (Generalnego Gubernatorstwa Lubelskiego)²⁵, do największych ubytków jeśli chodzi o hodowlę zwierząt doszło w powiatach wschodnich tego terenu. Tak było szczególnie w przypadku koni. Jeżeli chodzi o bydło rogate, to wprawdzie do końca 1915 r. w porównaniu z okresem sprzed wybuchu wojny, największy ubytek zanotowano w powiecie chełmskim (25143 sztuki), ale drugi w kolejności był powiat iłżecki (24290), a czwarty kozienicki (22172). Najmniejsze straty wystąpiły w powiecie kieleckim (9333). W przypadku pogłowia świń najbardziej ucierpiał powiat lubelski (26687 sztuk), kolejnymi były powiaty chełmski, lubartowski, hrubieszowski, krasnostawski i kozienicki (26687). Podobnie jak w przypadku bydła (także koni) najmniejszy ubytek zanotowano w powiecie kieleckim (1784)²⁶.

Obiektami, które na terenach wiejskich poważnie ucierpiały od działań militarnych były nie tylko gospodarstwa chłopskie i majątki ziemiańskie ale także kościoły i inne obiekty sakralne oraz plebanie. Na terenie guberni radomskiej tego typu zniszczeń było dość dużo. Dzięki serii publikacji jakie w 1915 r. zamieściła "Kronika Diecezji Sandomierskiej" posiadamy szczegółowe informacje na ten temat. Są one wyciągami z doniesień jakie do kurii biskupiej przysyłali poszczególni dziekani. Jako ilustrację przytoczyć tu można opis zniszczeń do jakich doszło w kilku parafiach dekanatu kozienickiego, który należał do bardziej zniszczonych biorąc pod uwagę inne regiony ziemi radomskiej. W Górze Puławskiej podczas bitwy do jakiej doszło na początku października 1914 r. między wojskami rosyjskimi i austriackimi zbombardowany został miejscowy kościół. Zniszczeniu uległ dach i część ścian, ucierpiały także ołta-

²⁴ APK, CK KP Radom, sygn. 283. Pismo urzędu gminy Kowala do ck komendy obwodowej w Radomiu z 29 X 1915.

²⁵ W jego składzie znalazło się w sumie 27 powiatów południowej i południowo-wschodniej części Królestwa, w tym wszystkie powiaty byłej guberni radomskiej i kieleckiej.

²⁶ *Polska w czasie wielkiej wojny (1914 - 1918)*, t. 3, Historia ekonomiczna, Warszawa 1936, s. 332 - 333.

rze. Proboszcz ks. Józef Jarzyński wycenił szkody w kościele na 20000 rubli, straty swoje i służby kościelnej na 4000 rubli. Sam kościół częściowo został zdewastowany już wcześniej przez żołnierzy austriackich i niemieckich, którzy urządzili w nim lazaret, grabiąc przy okazji cenniejsze rzeczy. Jesienią 1914 r. zniszczeniu uległ także nowo wybudowany kościół w Grabowie. Pociski artyleryjskie podziurawiły w nim ściany, zniszczyły dachówkę i okna. Spaleniu uległa drewniana dzwonnica. Od ostrzału poważnie ucierpiała także plebania. Straty w budynkach wyceniono w sumie na 15000 rubli. W kościół w Sieciechowie trafiło 49 kul z dział austriackich i niemieckich²⁷. Straty oszacowano na 32000 rubli. Poza tym zburzona została dzwonnica o wartości 2000 rubli, ucierpiało także ogrodzenie kościoła i cmentarza grzebalnego oraz dom służby kościelnej. Budynki gospodarskie proboszcza i służby kościelnej wartości 4000 rubli zostały rozebrane przez wojska rosyjskie i wykorzystane przy budowie okopów. Jeszcze bardziej ucierpiał kościół w Oleksowie (podobnie jak cała parafia). Całość strat oszacowano tu na 160000 rubli. Zniszczenia w Sieciechowie i Oleksowie ściśle wiązały się z operacjami militarnymi rozgrywającymi się w rejonie fortecznym Iwanogrodu (Dęblina). Z parafii Oleksów właśnie w związku z tym czasowo wysiedlono całą ludność. Zniszczenia, o których wcześniej wspomniano, miały miejsce właśnie w okresie nieobecności mieszkańców²⁸.

Niektóre obiekty sakralne, które uległy zniszczeniu, miały ogromną wartość historyczną. Tak było chociażby z kościołem i klasztorem pocysterskim w Koprzywnicy, które znacznie ucierpiały w połowie maja 1915 r. Szczegółowy opis rozgrywających się wówczas w Koprzywnicy wydarzeń, zamieścił w swym pamiętniku radomianin ks. Józef Rokoszy²⁹. Region Koprzywnicy ucierpiał zresztą nie tylko w tamtych dniach. Działania militarne trwały tu z przerwami przez kilka tygodni i zakończone zostały dopiero w drugiej połowie czerwca 1915 r., z chwilą ostatecznego wycofania się Rosjan z tych terenów. Jeszcze w czasie trwania walk większość mieszkańców osady opuściła swe, przeważnie zniszczone już domostwa, udając się do okolicznych parafii. Wkrótce osoby te powracały jednak w swe rodzinne strony. W wyniku majowych i czerwcowych walk w parafii koprzywnickiej zniszczeniu uległy dwa

²⁷ W czasie działań militarnych zniszczeniu ulegały kościoły i plebanie, zdarzało się jednak także przypadki uszczerbku na zdrowiu jakiego doznawali księża. Podczas starcia rosyjsko - austriackiego w Gródku (dekanat kozieniecki), do którego doszło w październiku 1914 r., ucierpiał kościół i plebania ale także miejscowy proboszcz ks. waleń Lipiec, który został ranny odłamkiem szrapnela. „Kronika Diecezji Sandomierskiej” nr 4 z IV 1915, s. 69.

²⁸ „Kronika Diecezji Sandomierskiej” nr 1 z I 1915, s. 10 - 13.

²⁹ J. Rokoszy, *Diariusz Wielkiej Wojny*, cz. 1, opracowanie wstęp i przypisy W. Caban i M. Przeniosło, Kielce 1998, s. 247 - 253.

kościół katolickie, bożnica żydowska, 549 domów, 382 stodoły i 492 obory. Tylko we wsi Cegielnia było to 79 domów, 42 stodoły i 47 obór, a w Gnieszowicach 65 domów, 58 stodół i 58 obór. Na tym terenie poza wymienionymi zniszczonymi, do robienia okopów rozebrano jeszcze 290 innych budynków. W czasie walk majowo - czerwcowych w parafii Koprzywnica zginęło 21, a ranne zostały 42 osoby cywilne³⁰.

Podsumowując, stwierdzić trzeba, że tereny wiejskie guberni radomskiej w latach 1914-1915 dość znacznie ucierpiały od działań militarnych. Zniszczeniu uległo szereg gospodarstw chłopskich i ziemiańskich, także budynki kościołów, plebanie i szkoły. Straty powstawały nie tylko podczas operacji wojskowych, również w wyniku stosowanej przez Rosjan taktyki pozostawiania za sobą "gołej ziemi". Niektóre obszary rolnicze ucierpiały także w związku z budową na ich terenie umocnień wojskowych, a szczególnie rowów strzeleckich. Gospodarstwa chłopskie i ziemiańskie poniosły poważne straty również w wyniku akcji rekwizycyjnych prowadzonych przez wojska państw stron walczących. Rekwizycje poważnie drenowały także rolników w kolejnych latach wojny, już po wyparciu Rosjan z Królestwa Polskiego i ustanowieniu dwóch obszarów okupacyjnych: niemieckiego i austro-węgierskiego.

³⁰ „Kronika Diecezji Sandomierskiej” nr 6 z VI 1915, s. 92 - 94. O działaniach militarnych prowadzonych w rejonie Sandomierza w latach 1914 - 1915 zobacz także: J. Rydel, *Sandomierz w okresie I wojny światowej*, W: *Dzieje Sandomierza*, red. H. Samsonowicz, t. 3, Warszawa 1993, s. 153 - 164; B. Szaposznikow, *Wspomnienia; Rozważania teoretyczne*, Warszawa 1976.

Spis nr 1.

Wsie powiatu radomskiego, w których w wyniku działań militarnych w 1914-1915 r. uszkodzeniu uległo co najmniej 50 % budynków³¹.

Gmina Gębarzów:

Bardzice, kol. Bardzice, Bukowiec (M) (30), Chomętów Socha, Gębarzew M., Grabina (90), Józefów, Kol. Józefów (M), Maliszów (M), Malczew (28), Majewo, Osiek (95), Parznice (M), kol. Parznice (M) (95), Pelagiew (90), Podgórze, Romanów, Walentynów.

Gmina Jedlińsk:

kol. Wierzchowiny (M).

Gmina Kowala Stepcina:

Augustów (55), Błonie (50), Błędów, Dąbrówka Warszawska (M), Helenów, Jeżowa Wola (M.) (50), Kosów Mniejszy (M), Klementynów (M), Kończyce (M), Ruda Mała (M), Stanisławów, Tarnówka, Zasławie, Zabierzew.

Gmina Orońsko:

hronówek, Dobrut (60), Guzów (M) (76), Krogulcza Sucha (95), Krogulcza Mokra, Karolinów, Młodocin Mniejszy (M), Różki (50), Wola Guzowska (95). Gmina Potworów: Jabłonna Żydy (60), Kozienice, kol. Kozienice (M) (97), kol. Kostrzyn (M), Kostrzyn (M) (20), kol. Łojków (50), kol. Mokrzec (M) (97), Potworówek, Potworów (70), kol. Potworówek, Rdzów, Stary Wir (90), Wir, Wólka Rogolińska.

Gmina Przytyk:

Duży Las (80), Domaniów, Dęba (M), Domaniewska Wólka, Glinice, Goszczowice (M), Jabłonna, kol. Jadwinów, Jagodno, kol. Marysin, Nowy Młyn, Ostrołęka, Podkanna, kol. Pusta Storożka, Stary Młyn (M), kol. Studzieniec (75), kol. Sewerynów (90), kol. Stefanówka (M), , Słowików, Wrzos (K), Wrzeszczów, kol. Wola Wrzeszczowska (95), kol. Witoldów, Wygnanów (50), kol. Wrzos (M), Żerdź.

Gmina Radzanów:

kol. Alfredów, Bukówno (K) (10), Brodek, kol. Czarnocin (M), , Grabno Młodynie (50), Górki, Grzmiąca, Kozłów, Kozłów, Ludwików, Łukaszew, Romaniew (75), kol. Radzanów, Rotoszyn B.

Gmina Rogów: Jastrząb Wójtostwo.

³¹ W nawiasach umieszczono informację o stopniu zniszczenia danej miejscowości, brak informacji oznacza zniszczenia 100%; M - zniszczony młyn, K - zniszczony kościół. W zestawieniu umieszczono także miejscowości, w których straty były mniejsze niż 50%, ale zniszczeniu uległ w nich młyn lub kościół.

Gmina Skaryszew:

Budki Skaryszewskie, Miasteczko, Skaryszewski Gaj (50).

Gmina Wieniawa:

Brzozowica, Konary (M), Wieniawa.

Gmina Wierzbica:

Bezputne, Rzeczków (M) (63), Sytęfanówka (M).

Gmina Wolanów:

Bieniędzice, Garno (75), Jarosławice Górne (75), Jarosławice Dolne (K), Jarosławice (M), Mniszek (80), Podwyłęba, Rogowa (85), Sabat (M), Świnki, Speranda, Wola Wacławowska (M) (40), Zabłocie (90), Żurawieniec.

Gmina Zalesice:

Łączany (M) (40), Pomorzany (M), Zalesice (M) (53).

Gmina Zakrzew:

kol. Chruślice (90), kol. Jaszowice (75)³².

Spis nr 2.

Dwory w guberni radomskiej, w których w wyniku działań militarnych w 1914 - 1915 r. uszkodzeniu uległo co najmniej 50% budynków³³.

Powiat radomski:

gm. Gębarzów - Malczew (50);

gm. Orońsko - Karolinów, Krogulcza Mokra;

gm. Potworów - Rdzów (70), Wólka Rogolińska;

gm. Przytyk - Goszczowice, Moecichów, Oblas (99), Podwyłęba, Sabat, Strzałków;

gm. Zalesice - Pomorzany (55), Zalesice.

Powiat ilżecki:

gm. Błaziny - Biała, Dubrawa, Gąsior, Jasieniec Ilżecki (50), Koszary (75), Kruki, Michałów, Predockie Kąty, Zawady;

gm. Chotcza - Lipianka;

gm. Mirzec - Małyszyn, Ostrołanka;

gm. Sienno - Dębowe Pole;

gm. Wierzbnik - Dziurów, Lipie (87), Lubienia (77).

³² Z. Limanowski, *Zniszczenia wojenne*, (dalej: Z. Limanowski, *Zniszczenia...*), s. 38.

³³ W nawiasach umieszczono informację o stopniu zniszczenia danej miejscowości, brak informacji oznacza zniszczenia 100%; M - zniszczony młyn, F - zniszczona fabryka.

Powiat kozienicki:

gm. Grabów n/Wisłą - Łagów;
gm. Kozienice - Aleksandrówka (67), Dąbrowa;
gm. Oblasy - Janówek (66);
gm. Policzna - Czarnolas (56);
gm. Rozniszew - Mniszew;
gm. Sarnów - Boguszówka (88), Podmieocie (50), Regów (54), Sylwestrów,
Wysokie Koło (60);
gm. Sieciechów - Sieciechów;
gm. Trzebień - Boczówka (F), Magnuszew, Paprotnia (F) (92), Staniszkówka.

Powiat opatowski:

gm. Boksice (M) - Boksice, Strupice (80), Wierzbitowice;
gm. Czyżów Szlachecki - Podgaje;
gm. Iwaniska - Planta (54), Przepiórów, Toporów;
gm. Lasocin - Kępa Jakóbowska;
gm. Modliborzyce - Gołoszyce Wyższe (90);
gm. Ożarów - Stanisławów (50), Zawada;
gm. Waoniów - Boleszyn (80), Szeligi (75).

Powiat opoczyński:

gm. Klwów - KadY, Ulaski Gostomskie, Wólka Magierowa;
gm. Kszczonów - Gustawówka;
gm. Niewierszyn - Rojenek (50);
gm. Ossa - Wólka Kuligowska;
gm. Radonia - Antoniów, Stefanów;
gm. Studzianna - Studzianna (67).

Powiat sandomierski:

gm. Górki - Konary;
gm. Klimontów - BieradY, Ossolin, Pechów (80), Przybysławice, Węgrzynów;
gm. Koprzywnica - Łukawice (83)³⁴.

³⁴ Z. Limanowski, *Zniszczenia* ..., s. 46.